

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

MADDİ VƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
TUNC DÖVRÜ KERAMİKALARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Hər bir xalq maddi-mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan maddi-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Maddi-mənəvi dəyərlər bizim abidələrimiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da dövlət tərəfindən tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin daha dərinədən öyrənilməsinə göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində muxtar respublikanın ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı maddi-mənəvi mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən çoxlu arxeoloji materiallar aşkar olunmuşdur. Belə arxeoloji materiallardan bir qrupunu keramika məmulatları təşkil edir. Onlar gil qablardan, insan, heyvan fiqurlarından və digər arxeoloji materiallardan ibarətdir. Məqalədə həmin keramika məmulatlarından bir qrupu öyrənilmiş, onların milli-mənəvi dəyərlərimizin, maddi-mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyət daşıdığı müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, gil qablar, mənəvi mədəniyyət.*

Hər bir xalqın tarixdə mövcud olmasının əsas göstəricisi onun maddi-mənəvi mədəniyyətidir. Maddi-mənəvi mədəniyyətlə bağlı olan artefaktlar dəyərlər sistemini təşkil edir. Dəyərlər sisteminə abidələrimiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, ədəbiyyatımız və incəsənətimiz daxildir. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri H.Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin dəqiq elmi və mənəvi-əxlaqi mahiyyətini bildirərək deyirdi: *“Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”*.

Xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin milli-mənəvi dəyərlərə və maddi irsə yüksək qiymət verən ulu öndər arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatları daim diqqət mərkəzində saxlamış, bu sahəyə qayğı göstərmişdir. Ümummillə lider hələ keçmiş sovetlər dönəmində tariximizin qədimliyi və zənginliyinin mühüm göstəricisi olan tarixi abidə və eksponatların qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədi ilə Azərbaycanın bütün bölgələrində tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması haqqında sərəncam imzalamışdır. Ulu öndərin milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı 2001-ci il avqustun 13-də verdiyi *“Milli-mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanətdir”* adlı bəyanatı problemə təkcə dövlət rəhbərinin yox, həm də müdrik bir el ağsaqqalının münasibəti idi. *“Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik”*-deyən ümummillə liderimizin işıqlı ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçirilir. Ulu öndərin zəngin dövlətçilik ənənələrini davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov tərəfindən milli-mənəvi dəyərlərimizin dərinədən öyrənilməsi, onun qorunub saxlanması istiqamətində bir çox mühüm işlər görülür. Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar daim diqqət mərkəzində saxlanılır, tarixi abidə və eksponatlar qorunur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov cənabları tərəfindən 2012-ci ilin Naxçıvanda milli dəyərlər ili elan edilməsi milli-mənəvi dəyərlərimizin dərinədən öyrənilməsi, onun qorunub saxlanması və gənc nəsillərə çatdırılmasında mühüm yer tutur.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin daha dərinə öyrənilməsinə dövlət tərəfindən göstərilən diqqət və qayğının nəticəsində muxtar respublikanın ərazisində sistemli şəkildə arxeoloji tədqiqatlar aparılır. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı maddi-mənəvi mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən çoxlu arxeoloji materiallar aşkar olunmuşdur. Belə arxeoloji materiallardan bir qrupunu keramika məmulatları təşkil edir. Naxçıvan diyarının Tunc dövrü abidələrində müxtəlif formalı belə keramika məmulatları aşkar olunmuşdur. Gil qabları, insan və heyvan fiqurlarını və s. buna nümunə göstərmək olar.

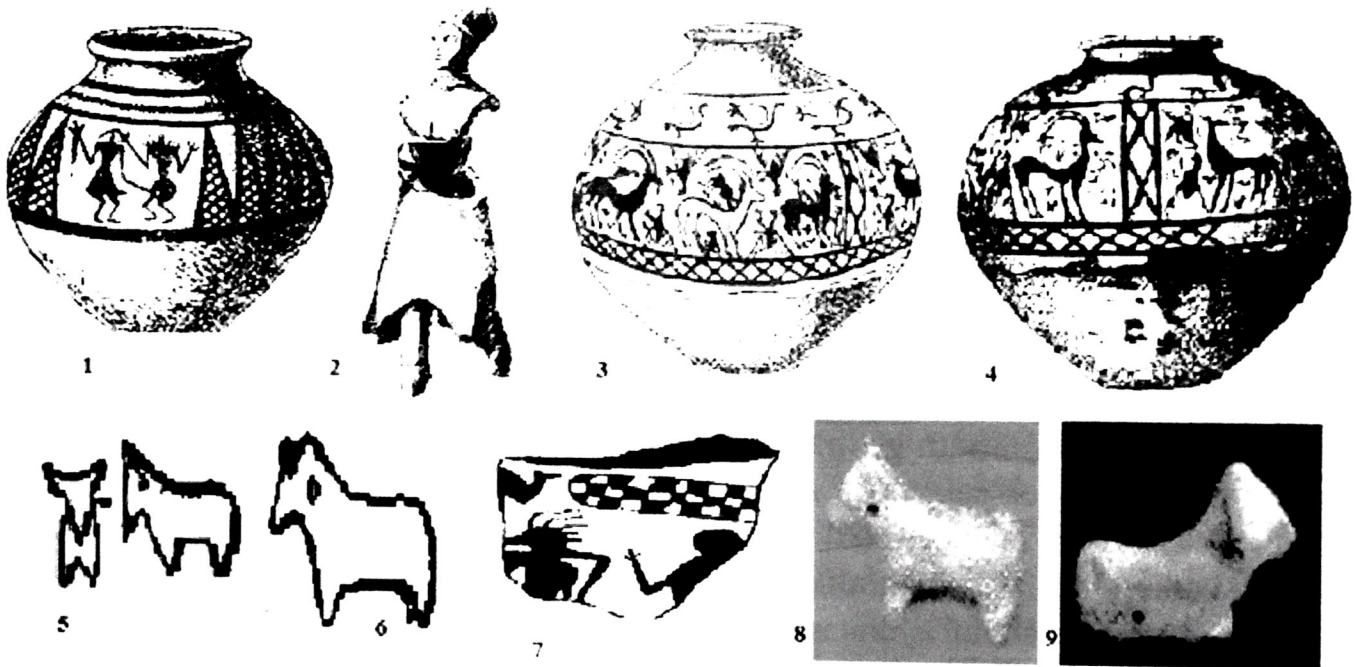
Heyvan fiqurları I Kültəpə yaşayış yerinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsində [5, s. 141], Erkən Tunc dövrünə aid Maxta [1, s. 66], Ovçulartəpəsi [3, s. 348] yaşayış yerlərində aşkar olunmuşdur (şəkil 1, 5, 6, 8, 9) Onlar it, at, keçi, öküz fiqurlarından ibarətdir. Bu keramika məmulatlarının əksəriyyəti qırılmış halda qeydə alınmışdır. Naxçıvanla yanaşı Cənubi Qafqazdakı Böyük Kəsik, II Poylu [6, s. 25], Baba Dərviş [9, s. 95-97], III Yarımtepə [11, s. 148], Ur, Tell Xəzinə [13, s. 5-24], Göytəpə, Təpə-Hisar, Təpə-Gavur abidələrində [12, s. 15-18] və digər yerlərdə belə keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Bu keramika məmulatının elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar Erkən Tunc dövrünün inanclar sistemini, dini-ideoloji görüşlərini öyrənməklə yanaşı Naxçıvanda ibtidai heykəltəraşlığın, bədii plastika sənətinin tarixini öyrənmək sahəsində də özünəməxsus yer tutur və mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Qızılburun yaşayış yerindən aşkar olunmuş kişi fiquru orijinallığına görə qədim Azərbaycan heykəltəraşlığının ən gözəl nümunələrindəndir (şəkil 1, 2). Bu fiqurun bənzəri hələlik həm Cənubi Qafqazın, həm də Yaxın Şərqi digər abidələrində qeydə alınmamışdır. Heykəlin orijinallığı ondan ibarətdir ki, onun üzərində heç bir naxış vurulmadan ağ, qara və qırmızı rənglərdən istifadə olunaraq maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsinə özünəməxsus yer tutan maraqlı təsviri sənət nümunəsi yaradılmışdır. Orada kişinin bədəni qara və qəhvəyi rəngli incə xətlərlə naxışlanmışdır. Üzü yastı, alnı bir az qabarıq, baş və bədən üzvləri çox mütənasib şəkildə, paltarlı, çəkməli və papaqlı, sol əli kəmərinin üzərinə qoyulmuş formada, realist üslubda verilmişdir. Bu keramika məmulatının orijinallığı ondan ibarətdir ki, orada Orta Tunc dövrü insanların geyim mədəniyyəti əks olunmuşdur. Geyimin milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənmək sahəsində elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, orada maddi milli xüsusiyyət əks olunur, xalqın tarixi ilə bağlılıq təşkil edir, sabit etnik əlamətlərdən hesab edilir. Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri hər zaman öz əksini geyimlərdə tapır. Etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində yardımçı material rolunu oynayır.

Tunc dövrü insanların maddi və mənəvi mədəniyyətini öyrənmək sahəsində özünəməxsus yer tutan keramika məmulatları içərisində üzərində müxtəlif rəsmlər çəkilmiş gil qablar çoxluq təşkil edir. Onlar boyalı və boyasız olmaqla iki qrupa bölünür. Qızılburundan, I Kültəpədən, II Kültəpədən, Nəhəcirdən, Şahtaxıdan və digər abidələrdən belə artefaktlar aşkar edilmişdir. Qızılburun abidəsində aşkar olunmuş boyalı küpələrdən birinin üzərində içərisində torvari naxışlar olan, əsası yuxarı olan bucaq formalı rəsm arasında yan-yana, ayaqları dizdən bir qədər bükülmüş iki insan qarşı-qarşıya çəkilmişdir. Rəsmlərdən biri qara rənglə, digəri qırmızı rənglə verilmişdir. Qırmızı rəngli rəsm qara rənglidən fərqli olaraq döymə formasında nöqtələrlə çiyinləri bir qədər çıxıntılı formada əks olunmuşdur. O hər iki qollarını dirsəkdən bükərək yuxarı qaldırmışdır. Onun qolunun biri qarşısındakı insanın çiyinə doğru yönəlmişdir. Qara rənglə çəkilmiş kişinin əynində arxalığa bənzər paltar, belində

qırmızı qurşaq, başında qırmızı papaq verilmişdir. Onun bir qolu dirsəkdən bükülərək yuxarı qalxmışdır. Yuxarı qaldırdığı qolundakı əlində yaylıq formasında qırmızı əşya tutmuşdur. Digər əlini yanındakı insanın dizinin üstünə qoymuşdur. Qırmızı rəngli insanın hər iki qolu dirsəkdən bükülü formada yuxarıya qalxmışdır (şəkil 1, 1). Tədqiqatçı V. Əliyev bu təsvirdə qara rəngli rəsmi kişiyyə, qırmızı rəngli rəsmi qadına aid olduğunu, orada rəqs süjetinin verildiyini qeyd etsə də, onun hansı rəqs növü olduğunu göstərməmişdir [4, s. 58]. Bu təsvirə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, orada da geyim mədəniyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, kişiyyə aid olduğu ehtimal edilən rəsmlə, qadına aid olduğu ehtimal edilən rəsmi geyimi eyni deyil, bir-birindən fərqlənir. Bu xüsusiyyətə əsasən Orta Tunc dövründə Naxçıvanın qadın və kişi geyimləri haqqında da müəyyən məlumat əldə etmək mümkündür.

Bu qabın üzərində olan digər maraqlı xüsusiyyət, hər iki insanın rəqs edən vəziyyətdə çəkilməsi musiqi mədəniyyətimizlə bağlı təşkil edir. Musiqinin milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasını təşkil etməsi haqqında ümummillə liderimiz Heydər Əliyev demişdir: *“Musiqi ayrı-ayrı dillərdə danışan, müxtəlif inkişaf yolları keçmiş, bir-birindən fərqlənən mənəvi və maddi dəyərlərə malik xalqların ən gözəl qarşılıqlı anlaşma və ünsiyyət vasitəsidir”*. Yallı rəqsi oynayan zaman insanların əlində yaylıq və ya dəsmal tutmasını, bir əlini dizi üzərinə qoymasını nəzərə alsaq ehtimal etmək olar ki, rəsmdə qədim yallı rəqsi əks olunmuşdur.

Şəkil. 1, 2 – Qızılburun (Əliyev, 1977); 3, 4 – Şahtaxtı (Агаев, 2002); 5, 6 – I Kültəpə (Абибуллаев, 1982); 7 – Kültəpə (Бахşəliyev, 2000); 8 – I Maxta (Аşуров, Хүсейнова, Əliyeva, 2015); 9 – Овçулартəпəsi (Бахşəliyev, Марро, Аşуров, 2010).

II Kültəpə yaşayış yerindən əldə edilmiş polixrom boyalı keramika parçasının üzərindəki təsvirdə maddi və mənəvi mədəniyyətimizlə bağlı süjet bir qədər fərqli formada əks olunmuşdur. Onun üzərində qara rənglə dama taxtasını xatırladan naxış, hərəkət vəziyyətində iki insan və qırmızı rənglə heyvan rəsmi çəkilmişdir. İnsanların biri qabaqda, digəri onun arxasında verilmişdir. Qabaqda gedən adamın başında lələkdən çələng, belində yaya bənzər əşya göstərilmişdir. Onun çiyinləri arxadakına nisbətən enli verilmişdir. Bir əli qabağa, digər əli isə arxadakı yoldaşına tərəf istiqamətlənmişdir (şəkil 1,7). Arxadakı insan əlini dirsəkdən

bükərək yuxarı qaldırmışdır [2, s. 76] (şəkil 1, 7). Tədqiqatçı alim V.Əliyevin fikrinə görə orada insanların müəyyən bir iş dalınca getməsi əks olunmuşdur [5, s. 71]. Tədqiqatçının fikri müəyyən qədər məntiqə uyğun olsa da, oradakı bəzi elementləri dərindən tədqiq edərkən ehtimal etmək olar ki, təsvirdə qabaqdakı insan əlini arxaya tərəf uzatmaqla sanki yoldaşına təhlükə olduğunu bildirir. Arxadakı insan isə əlini yuxarı qaldırmaqla ona başa düşdüyünü söyləyir.

Şahtaxtı nekropolunda aşkar edilmiş küpə tipli qabların üzərindəki təsvirdə maddi-mənəvi mədəniyyətimizlə bağlı süjet müxtəlif heyvan rəsmlərinin, hündəsi ornamentlərin birlikdə verilməsi ilə əks olunmuşdur [8, tab. XII, 1, 2]. Qablardan birinin boğazında şaquli xətt, xətdən aşağıda keçi, vəhşi eşşək və ya at, onlardan aşağıda isə kəşişən xətlərin kombinasiyasından ibarət kəmərvarı naxış verilmişdir. Keçi düz durmuş vəziyyətdə, vəhşi at və ya eşşək isə arxa hissəyə baxan vəziyyətdə çəkilməmişdir. Onların arasında bir qədər iri və fərqli şəkildə kəşişən xətlərdən ibarət başqa bir naxış, keçinin başı üzərində quş, quşun yanında isə iki vəhşi canavar əks olunmuşdur. Canavarlardan biri arxa hissədən keçini boynundan tutmuşdur. İkinci canavar isə ona qabaqdan hücum etmişdir. Oradan tapılmış digər qabın üzəri şaquli xətlərlə üç hissəyə ayrılmışdır. Birinci və üçüncü zolaq ensiz olsa da, ikinci zolaq nisbətən enli çəkilməmişdir. Üst zolaqda bir-birinin arxasınca quşlar sadə motivdə verilmişdir. Orta zolaqda keçilər, keçilərə hücum edən canavar və digər vəhşi heyvanlar çəkilməmişdir. Üçüncü zolaqda isə kəşişən xətlərdən ibarət kəmərvarı naxış verilmişdir (şəkil 1, 3, 4). Bu qablar forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənsələr də, naxışlanma motivinə, yəni ornamentlərinə görə oxşarlıq təşkil edir. Hər iki tip qablarda hündəsi ornamentlərin fonunda çəkilmiş quş, canavar, keçi rəsmləri ilə heyvanların mübarizəsi səhnəsi əks olunmuşdur. Bu tip təsvirlərin semantikasi hər zaman müzakirə obyektinə olmuş, bununla bağlı L.Vulli, A.Qraç, E.Kuzmin, M.Hartner və digər tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. L.Vulliye görə yırtıcı heyvanların dırnaqlılara hücum etməsi qələbəni simvolizə etmişdir [14, s. 81]. A.Qraç belə rəsmlərdə iki etnik qrupa aid totemlərin mübarizəsinin verildiyini, gücün nümayiş olduğunu qeyd etmişdir [10, s. 31]. M.Hartnerə görə bu tip rəsmlər astral hadisələrlə bağlı olmuşdur [15, s. 12]. Fikirlər müxtəlif olsa da, onların hamısını birləşdirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, belə təsvirlər mifoloji xarakter daşıyır. Tunc dövründə bir çox heyvanların insanların dini-ideoloji görüşlərində, mifik düşüncə tərzində özünəməxsus yer tutduğunu əks etdirir.

Aparılan araşdırma sonda belə bir nəticəyə əsas verir ki, Naxçıvan diyarının Tunc dövrü abidələrində qeydə alınmış hər bir keramika məmulatı maddi və mənəvi mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Onlar Azərbaycan arxeologiyasında özünəməxsus yer tutur, mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvanın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu, bu ərazidə məskunlaşmış qədim əkinçi-maldar tayfaların özünəməxsus zəngin mədəniyyətinin olduğunu göstərir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sözləri ilə desək *“biz tarixi köklərimizi həmişə iftixar hissi ilə qiymətləndirməliyik və tarixi köklərimizin mənasını dünyaya bəyan etməliyik, yaymalıyıq, təbliğ etməliyik, onunla fəxr etməliyik. Ölkəmiz keçmişdəki kimi, xüsusən də bu gün bəşəri dəyərləri xüsusilə bərqərar edərək, onları öz milli ənənələri ilə, milli-mənəvi dəyərləri ilə birləşdirir”*.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H. Naxçıvan İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
2. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Baxşəliyev V.B., Marro C., Aşurov S.H. Ovçulartərəsində arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2012. Bakı, 2013, s. 343-349.
4. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 163 s.
5. Əliyev V.H. Gəmiqaya. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 147 s.
6. Müseyibli N.E. Qədim Azərbaycanda itlərdən istifadə və it kultu / Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, 2008, s. 5-30.
7. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
8. Агаев Г.Г. Шахтагы в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
9. Исмайылов Г.С. Глиняные фигурки поселения Баба-Дервиш близ города Казаха // Док. АН. Аз. ССР, 1962, с. 95-97.
10. Грач А.Д. Производство скифо-сибирского искусства в переделах этнокультурных зона Азиатских степей / Тезисы докладов III Всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. Москва: Наука, 1972, с. 30-32.
11. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. Поселения Убейдской культуры Уарымтепе III в Северной Месопотамии // Советская археология, Москва: Наука, 1982, № 4, с. 144-150.
12. Мунчаев Р.М. Памятники Майкопской культуры в Чечено-Ингушетии // Советская Археология, Москва: Наука, 1962, № 3, с. 15-25.
13. Мунчаев Р.М., Мерперт Н.Я., Бадер Н.О. Телль Хазна I // Советская археология, Москва: Наука, 1990, № 3, с. 5-24.
14. Вулли Л. Ур Халдеев. Москва: Восточная литература, 1961, 254 с.
15. Hartner W. The earliest of the constellation in the Near East and the motif of the Lion-Ball combat // JNES, 1965, v. 24, № 1, 1965, pp. 1-16.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

Togrul Khalilov

**THE IMPORTANCE OF BRONZE AGE CERAMICS IN THE STUDY
OF OUR MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE**

Every nation has a system of national and spiritual values. National and spiritual values, the primary indicator of a nation's existence, are its most valuable asset. Our monuments, language, religion, traditions, mentality, culture, literature, and art are national and spiritual values. We have many material and cultural examples reflecting our national and spiritual values. A group of such material and cultural samples are ceramics. As a result of the state's attention and care for the deeper study of our history, material and spiritual culture in Nakhchivan, as in all regions of Azerbaijan, many archeological materials reflecting our material and spiritual

culture, national and spiritual values were found during archeological researches in the autonomous republic. One of such archaeological materials is ceramic products. They consist of clay pots, human and animal figures, and other artifacts. In the article, a group of these ceramic products was studied, and it was determined that they are of great scientific importance in studying our national and spiritual values, material and spiritual culture.

Keywords: *Nakhchivan, clay pottery, spiritual culture.*

Тогрул Халилов

ЗНАЧЕНИЕ КЕРАМИКИ ЭПОХИ БРОНЗЫ В ИЗУЧЕНИИ НАШЕЙ МАТЕРИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

У каждого народа есть система материальных и духовных ценностей. Материальные и духовные ценности, как главный показатель существования нации, являются ее самым ценным достоянием. Национальные и духовные ценности – это наши памятники, язык, религия, традиции, менталитет, культура, литература и искусство. Как и во всех регионах Азербайджана, в Нахчыване в результате внимания и заботы государства о более глубоком изучении нашей истории, материальной и духовной культуры, в ходе археологических исследований, проводимых на территории автономной республики, было обнаружено множество археологических материалов, отражающих нашу материально-духовную культуру, национально-духовные ценности. Одним из таких археологических материалов являются керамические изделия. Они состоят из глиняных горшков, фигур человека и животных и других артефактов. В статье отмечается, что изучение группы этих керамических изделий имеет большое научное значение в изучении наших национальных и духовных ценностей, материальной и духовной культуры.

Ключевые слова: *Нахчыван, глиняная посуда, духовная культура.*

(Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 12.07.2021

Son variant 05.08.2021